

Pénz és erkölcs

II. rész

A központosítás évszázadai

Ebben a részben a bajok forrását keresve a középkori kamattilalomból kiindulva a Barabás-féle hálózatbővülés két törvényét egy harmadikkal kiegészítve megpróbálom a Polányi-féle „ördögi malom” kialakulását és erejét megmagyarázni. Polányi szerint a társadalom védekező ellenmozgásainak a munkaerőre, a földre és pénzre kell vonatkozniuk. A Joób-féle korrigált potyautas dilemma tanulsága alapján rámutatok, hogy csakis az erkölcs felől közelítve lehetséges elérnünk, hogy ismét „helyes szabályok uralkodjanak” a gazdaságban is.

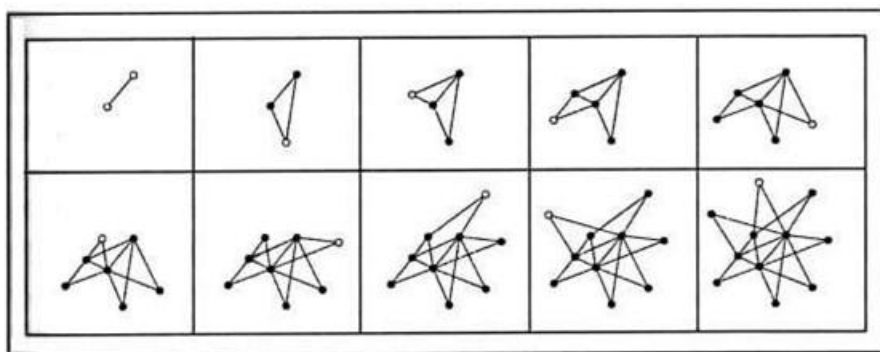
1 Bevezetés

Az I. részt azzal a kérdéssel fejeztük be, hogy „az ősi kamattilalom miként és miért torzult a mai, helyesnek, sőt jogosnak tartott kamatfelfogássá?” Ez a kérdés úgy is föltehető, hogy mi történt az érett középkorban, ami, hogy úgy mondjam, elrontotta a dolgok helyes menetét. Mi volt az a kicsi vagy nagy, egy vagy több jelenség, ami elindította azokat a folyamatokat, amelyek a mai áldatlan állapothoz vezettek? És együttes hatásuk hosszabb távon megbontotta az érett középkori Nyugat-Európa aranykorát.

Itt nem vizsgálok olyan eseményeket, mint pl. a kis jégkorszak vagy a pestis társadalmi-gazdasági hatása. Nézetem szerint ezek csak fölerősítették a mélyebben futó folyamatokat.

2 A hálózatok kialakulása

Mindenek előtt azonban a jobb megértés érdekében pillantsunk bele az egyik új tudományos irányzatba, a hálózatok kutatás legújabb eredményeibe. Még pontosabban a skálafüggetlen, vagy érthetőbb nevén a hatványfüggvény eloszlású hálózatok kialakulásának szabályaiba. Barabási Albert-László könyvének „A hetedik láncszem - A gazdag egyre gazdagabb” c. fejezetében ezt olvassuk: az ilyen „valódi hálózatokat két törvény irányítja: (1) a növekedés és (2) a népszerűségi kapcsolódás”, ahol a növekedés azt jelenti, hogy „adott időközönként egy új pontot adunk a hálózathoz”, a népszerűségi kapcsolódás elve pedig azt, hogy „az új pontok előnyben részesítik a jobban összekötött pontokat”. Az (1) és (2) lépéseket ismételve eredményként „néhány sok kapcsolattal rendelkező középpont keletkezik”. A folyamatot jól szemlélteti az 1. ábra¹

1. Ábra: A skálafüggetlen hálózat születése. A skálafüggetlen topológia a valódi hálózatok örökké terjeszkedő természetének természetes következménye. Két összekötött pontból indulunk (balra fenn), és minden egyes mezőben egy új pontot (amelyet üres kör jelöl) adunk hozzá a hálózathoz. Amikor elhatározzuk, hogy hová kapcsolódjunk, az új pontok előnyben részesítik a jobban összekötött pontokat. A növekedésnek és a népszerűsítő kapcsolódásnak köszönhetően néhány sok kapcsolattal rendelkező középpont keletkezik.

Vagyis bebizonyosodott, hogy „a hatványfüggvények képesek a valódi hálózatokat leírni” (Barabási 2003:130), úgy, mint az internet webhálózata, a hollywoodi színészközösség ki kit ismer hálózata, a sejten belüli anyagcsere-hálózat, az idézettség hálózatok, a gazdasági hálók stb.

Ezek után térjünk vissza eredeti témánkhoz.

Ahogy sokszor előfordult a történelemben, a sorsfordító események gyakran igen kicsi, perifériális jelenséggel kezdődnek. Ezért nézzük meg közelebbről először az egyház kamattilalmát, majd a középkori pénzverés mikéntjét.

¹ A bekezdés összes idézete és az ábra is: Barabási 2003:122-123

2.1 Rés a pajzson

A korabeli egyház kamattilalmában nem az volt a hiba, hogy létezett, hanem hogy nem volt általános, vagyis csak a keresztyénekre vonatkozott s nem mindenkire, a társadalom nem minden tagjára volt egyformán kötelező. Csakis keresztyéneket, első sorban egyházi személyeket büntettek a kamattilalom megszegéséért. Általában elmondhatjuk, hogy akire vonatkozott a kamattilalom, az a lelki üdvéért aggódva kereskedett és uszoráskodott, akire pedig nem, azok többsége nyugodt lélekkel tette ugyanezt.

A kamat szempontjából éles különbséget kell tennünk a helyi és a központi pénz között. Ti. a helyi pénz felhalmozását – forgalomból való kivonását – un. állásdíjjal fékeztek, amelyet hatalomváltáskor, a „kibocsátó uraság” távozása, többnyire halála után az „új uraság” vetett ki új érmék veretésével, kiadásával². Valójában tehát egy kissé bizonytalan futamidejű negatív kamatösszeg volt a helyi pénzhez rendelve, következményként a helyi pénz sietve kézről kézre járt, mivel tetemes veszteség érhetette a tulajdonosát, a központi pénz pedig csakis kamattal terhelve volt hajlandó megjelenni a piacon. Tehát a kamattilalom a központi pénzt, s ilyenformán kezdetben a távolsági kereskedelmet, a luxuscikkek, bor, fűszer stb. áruk kereskedelmét érintette leginkább.

Nem tudjuk, ki volt az első olyan ember, aki az érett középkorban megszegte a kamattilalmat. Mindenesetre tette időről időre követőre talált. Sőt, a következő gyakran ugyanott próbálta meg a szerencsáját. „A távolsági kereskedelem gyakran hoz létre piacokat, mely intézmény barteraktusokat von maga után, és amennyiben pénzt is használnak, vásárlást és eladást. Azaz végső soron, de semmi esetre sem szükségszerűen, alkalmat kínál néhány egyénnek, hogy kiélje alkudozási hajlamát” (Polányi 1976:90) - mondja Polányi, aki szerint a piacok kialakulásához „a valódi kiindulópont a távolsági kereskedelem, amely a javak földrajzi elhelyezkedésének és az elhelyezkedés révén adott »munkamegosztásnak« az eredménye” (uo.). Sőt, Weber a pénzt is ugyanebből vezeti le: „A pénz általános csereeszköz funkciója a külkereskedelemből származik” (Weber 1979:196). Ilyenformán egyre több embert vonzott a pénzszerzés vagy akár a gazdagodás reménye és egyre több helyen alakult ki, pl. szállítási átrakodó helyeken piac, vagyis újabb és újabb emberek és helyek kapcsolódtak be a műveletbe.

2.2 Egy erkölcsi vétek és kettős hatása.

A pénzrontás, mint erkölcsi vétek összefügg a *Középkori tanulság* c. (I. rész 3.1-es) fejezetben említett „helyi valuták kiterjedt rendszeré”-vel. Weber szerint a Római Birodalomban „komolyan vették azt az elvet, hogy a pénzverés állami monopólium” (uo.:202). Ezzel szemben a középkori Európában számtalan pénzverde működött. „A pénzverés jogát hűbéri adományként kapó feudális urak számára viszont előnyös volt a pénzrontás, és nemigen tudtak ellenállni a csábításnak” (uo. 203), először Észak-Itáliában, a XIII. századtól pedig egyre általánosabban. Először a fejedelmek, később a királyok a kincstáruk feltöltése érdekében léptek erre az útra. Erkölcsileg elítélték, de jóra is vezetett. A gazdaság élénkült, a tehetségek kibontakoztak, mert – ma úgy mondanánk – volt fizetőképes kereslet pl. Michelangelo műalkotásaira stb. A kisebb mértékű pénzrontás és egyúttal ezen nem valódi, rézzel hígított pénzermék törvényes fizetőeszköz mivolta sok területen példátlan gazdasági fejlődést hozott, a nagymértékű és sorozatos pénzrontás viszont hiperinflációs gazdasági válságokhoz és elszegényedéshez vezetett, ilyenformán számtalan zavargás, felkelés egyik kiváltó okaként szolgált.

Talán ennyi is elég annak érzékeltetésére, hogy itt valami alapvetően más folyik, mint eddig a történelemben. A következő fejezetben megpróbálom lecsupaszítani az eddigieket.

2.3 A kis gömböc telhetetlenségi törvénye

Mielőtt megmagyaráznám a fenti címet, lássuk az eddigiek vázát, azzal a megjegyzéssel, hogy általában a kapitalizmus kezdeteit a XVI. századra teszik, az általunk eddig vizsgált korszak pedig messze korábban kezdődött és legfőleg a kapitalizmus kezdetéig vizsgáltuk.

- 1 Újabb és újabb emberek kapcsolódnak be a kamatos pénz használatába – némelyeket a saját haszonlesésük, másokat a gazdasági környezetük változásának külső kényszere, a nagy többséget pedig egyre inkább a szükség, az éhenhalás réme hajtja – ill. újabb és újabb helyek működnek piacként, és újabb és újabb tevékenységi területek válnak piacivá.
- 2 Az újabban érkezők igyekeznek – szintén önként vagy kényszer alatt – a már meglévőkhöz csatlakozni, ilyenformán pénzcsoportok (később bankok) és piaci csomópontok és egyéb hálózatok jönnek létre.

² „Általános szabály szerint négy régi érméért adtak három újat, és az egyes új érmék értéke pontosan annyi volt, mint a régieké.” (Lietaer 2017:59)

Ha esetleg valaki nem ismerte volna föl: az első pont a hálózatok növekedési, a 2. pedig a népszerűségi kapcsolódás törvényének felel meg. Vagyis a kamattal terhelt pénzt használó emberek, ill. a piacok (a gazdaság egésze?) skálafüggetlen hálózatot alkotnak.

Barabási a hálózati modellje leírásakor eleve „a valódi hálózatok örökké terjeszkedő természetéről” ír. Ha a példaként fölhozott sejten belüli anyagcsere-hálózat örökké növekedik, akkor az nem élő sejt, hanem rákos daganat. A skálafüggetlen topológia *kialakulásához* valóban szükséges a növekedési és a népszerűségi kapcsolódás törvénye, de az egészséges működéshez már nem. Vegyük észre, hogy mit jelent a hálózat szempontjából a növekedési törvény: „adott időközönként egy új pontot adunk a hálózathoz”. Mi magunk tesszük ezt, a kialakuló hálózattól független *akarata* adja hozzá az új pontokat a népszerűségi kapcsolódás szerint.

Adódik tehát a kérdés: az eddig vázolt hálózatokat ki, vagy milyen erő bővíti?

Nyilvánvaló, hogy egy sejt anyagcseréjében résztvevő molekula nem rendelkezik a saját hálózatán kívüli „akarattal”. Ellenben a vizsgált hálózatok pontjai önálló, döntésképes entitások, magyarul emberek, vagy a piac esetében emberek működtetik azt, hiszen egy piac a benne résztvevő tevékeny emberek nélkül nem létezhet. Ha a hálózatot működésben tartó pontok nem objektumok, hanem emberek, és akiknek *pénzügyi* hasznuk származik a hálózat működéséből, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül az emberi gyarlóságot, mert nincs az az emberi gonoszság és aljasság, amit a pénz *megszerzése és megtartása, sőt szaporítása* érdekében az emberek – mind a mai napig – meg ne próbálnának elkövetni. Ezért új szabályt kell alkotnunk a meglévő kettő mellé. (3) *A kis gömböc telhetetlenségi törvénye: ha valamely hálózat működéséből az embereknek közvetlen pénzügyi haszna származik, akkor némelyek minden akadályt legyőzve, minden szokást, erkölcsöt, szabályt megszegve, minden jogot áthágva előbb-utóbb – adott esetben egy még több hasznot hozó – új pontot fognak a hálózathoz illeszteni.* És egyre többen élnek is majd az új lehetőségekkel. Idővel pedig néhány törvényszegésből norma lesz. Évszázadok alatt, természetesen.

A népmesében a kis gömböc csak embereket kap be, és ide-oda gurul. A mi kis gömböcünknek több tulajdonsága van. Nem csak mindenevő, hanem egyre nagyobb és erősebb lesz. A hálózatokat működtető embereknek összeadódik a pénz utáni vágyuk, ezért a kis gömböc növekedése megállíthatatlan. Először csak befolyásol és kér, aztán követel, később pedig zsarol, majd diktál. Napjainkra pedig a Földet is bekapni készül... De ne szaladjunk előre!

Esetünkben először ez azt jelenti, hogy a kereskedelemhez közvetlenül nem kapcsolódó embereket, politikai hatalmat, anyagokat (pl. textil), gyakorlatilag *bármit* igyekeznek befolyásolni, bevonni a megadott három törvény ((1), (2), (3)) szerint folyamatosan bővülő tevékenységbe. A pénz utáni vágy némelyeknél előbb-utóbb áttöri az erkölcsi tiltást, ezért terjed pl. a kamattilalom megszegése és a pénzhamisítás. A „feltörekvő polgárság” gazdasági ereje nő, egyes bankárházaknak pénzkölcsönzésük okán egyre inkább hatalmuk lesz beleszólni a felsőbb körök politikai tevékenységébe, nem egyszer konkrétan zsarolják az adott uralkodót további előnyökért, (értsd: újabb pontok hálózatba illesztése, vagy csupán a hálózat zavartalanabb működése érdekében), a kamat pedig a gazdasági élet úgymond nélkülözhetetlen velejárója lett, sőt valamikor a XV. sz. végétől a még durvább nyereszkeskedést lehetővé tévő kamatos kamat is kezdett általánossá válni.

A helyi pénz sem véletlenül tűnt el. A XIII. században „a kettős valutarendszert eltörölték, és bevezették a királyi udvar pénzkialakítási monopóliumát” (Lietaer 2017:65), amely középkori gazdasági válsághoz, „általános társadalmi összeomláshoz, évtizedes éhínséghez és halálhoz vezetett. A népesség egészségi állapotának romlása elég kiterjedt volt ahhoz, hogy előkészítse a terepet a pestisnek, amely így a történelem legnagyobb világjárványává vált. Az ezután következő késő-középkor már valóban sötét volt.” (uo.:66)

A helyi pénz eltörlése volt egyfelől a kis gömböc első központosító „akarata”, másfelől végzetes csapást jelentett a helyi piacokra, amelyek Polányi szerint „lényegében *szomszédsági piacok*” (Polányi 1976:95), vagyis „a szükséglet fedezésére szolgáló gazdaságok” (Weber 1992:36) voltak. „A városok minden lehetséges módon akadályozták a kapitalista nagykereskedőnek sürgősen szükséges nemzeti vagy belső piac kialakulását. A polgárok, amikor fenntartották a nem kompetitív helyi kereskedelem és egy éppennyire nem kompetitív városok közötti távolsági kereskedelem elvét, minden rendelkezésükre álló eszközzel gátolták a vidék bekerülését a kereskedelembé, valamint az ország városai közötti, megkülönböztetés nélküli kereskedelem megindulását.” (Polányi 2004:97) Ugyanezt ezt a jelenséget Weber így írja le: „A rendi monopólium birtokosai a piac ellenében őrzik hatalmukat, és korlátozzák a piacot” (Weber 1992:329) Ez utóbbi megfogalmazás azért tragikus, mert az a fölfogás látszik mögötte, hogy a megélhetést biztosító helyi piac nem is piac, csak a kamatos pénzt használó, kamatot és nyereséget termelő távolsági kereskedelem érdemli meg a piac nevet.

Akkoriban „az úgynevezett országok pusztán politikai egységek voltak, és még így is nagyon lazák,

gazdaságilag számtalan kisebb-nagyobb önálló egységből és jelentéktelen helyi piacból álltak a falvakban” (Polányi 1976:95), írja Polányi, aki szerint az ipari forradalom előtt volt egy kereskedelmi forradalom, amely életre hívott egy politikailag új alkotást, a központosított államot (uo.:98) a kis gömböc újabb „akarataként”. A következő lépés is az egységesítést hozta: „a belkereskedelmet Nyugat-Európában valójában az állam beavatkozása teremtette meg” (uo.:95). A helyi pénz minden előnyével és emlékével együtt végérvényesen eltűnt, és a helyi piacok egyre inkább a gazdálkodás peremére szorultak.

A központosítás mellékhatásaként „kezdik elfogadni a versenyt a kereskedés általános elveként” (uo.:92) miközben az emberek jól működő közösségében a játékosságon kívül nem volna szabad léteznie versenynek, mert a *gazdasági verseny*³ nem más, mint a „*taposd el gyöngét*” szalonképes neve. Van egy másik, egyáltalán nem mellékes hatás is. Az egyház kamattilalma és a gyakorlat közötti feszültség sokak számára nem egyszerűen lelkiismereti kérdést okozott, hanem lelkének üdvösségéért aggódott. A reformációval, Kálvin kamatra vonatkozó szabályaival meg is érkezett a teológia – látszólag helyes – felszabadító válasza.

Kálvin a kamatszedés várható súlyos következményei miatt még erkölcsi megkötésekről beszél, miszerint a kamat dolgában „a méltányosság és szeretet törvényével” (Sebestyén 1911:8) összhangban kell eljárunk. A kapitalizmus következő századai mindenről szólnak, csak „a méltányosság és szeretet” törvényéről nem. A kamatszedés szép lassan mindennapi, normális cselekedetté válik. „Az *elváltozott világnézet* [...] feloldotta a lelkeket minden erkölcsi kötelék alól embertársaikkal szemben” (Migray uo.:25). Csak néhány példa: „A Tudor-korszak kezdetén Angliában először a juhtenyésztő lordok és nemesek, majd száz évvel később már „gazdag vidéki úriemberek és kereskedők” (Polányi 1976:64) hoztak végzetes bajt a köznépre pusztán további *gazdagodási szándékuk, nyereségvágyuk* miatt. Ugyanez ez a vágy vezetett a gyarmatosítás embertelenségeihez. Az ipari forradalom kezdetén „a gép alkalmazása az iparban minden átmenet és korlátozás nélkül Angliában százezrével tette tönkre máról-holnapra az azelőtt független kisegyszisztenciákat. Különösen erős pusztítást végzett a textiliparban. A takácsok ezrei kerültek a legnagyobb nyomorba.” (Migray uo.:41) Napjaink technológiai fejlődése ugyanezt mutatja: egyrészt nagyon gazdaggá válik néhány ember, másrészt sokak munkahelye egyszerűen megszűnik.

Tehát a kisgömböc hálózata százezrek halála és ínségre jutása ellenére is folyamatosan bővül és erősödik.

Az egész folyamat végül oda vezetett, hogy a szükséglet fedezésére szolgáló gazdaságot lassan fölváltotta a „gazdálkodás másik fajtája, a haszonszerzésre irányuló gazdaság” (Weber 1992:36). A haszonelvű gondolkodás legsúlyosabb következménye a gyermekmunka és az újkori rabszolga-kereskedelem volt. A korabeli, XVIII. sz. második felének angol kormánya „az *elváltozott világnézet*” következményeként így védte a védhetlent: „a rabszolga-kereskedés a nemzet jóléte szempontjából szükséges” (Migray uo.:27), vagyis a hálózat bővülésével mi gazdagodunk, egyéb, pláne erkölcsi megfontolás mellékes. Ismét idézhetném Hararit (lásd az I. rész 2.6-os fejezetében).

Migray szerint újra előáll az a helyzet, hogy a kor szabadgondolkozó angol erkölcsfilozófusai (John Locke, David Hume és mások) „csak kísérő zenét írtak a már meglévő szöveghez, azaz: elméletileg igyekeztek igazolni a gyakorlatot” (Migray uo.:25). Locke a „teljes egyéni szabadság elméletét hirdette” (uo.), Hume pedig „követeli a kamatláb megállapításának teljes szabadságát, azaz: szabad utat kíván nyitni az uzsora lehetőségének.” (uo.:26). Erős a gyanú, hogy ez az „igazolni a gyakorlatot” eljárás Adam Smith-re is igaz (lásd a korábbi idézeteket, I. rész, 2.8-as fejezet). Végül megszületik a liberalizmus, melynek legharcosabb képviselői „az egyént nem csak hogy előnyben részesítik a társadalommal szemben, hanem valójában szétroncsolják a közösségi lét összetartó szövetét” (Molnár 1992:219).

Olybá tűnik tehát, hogy a kis gömböc törvénye szerint épülő hálózatok elváltoztatják a világnézetet, és elhomályosítják a gondolkodást is.

A piac terjeszkedése természetesen nem állt meg azzal, hogy létrehozta a belkereskedelmet a lényegében független, nem kompetitív helyi piacok helyett. Mert a rendi monopólium is a történelem süllyesztőjébe kerül, mint valami korszerűtlen, a haladást (értsd: a hálózat bővítését) akadályozó hozzáállás. Az új, „racionális gazdasági monopólium birtokosa viszont a piacon keresztül uralkodik” (Weber 1992:329). A piacon keresztül uralkodó gazdasági hatalom gyakran foglyul ejti a politikai hatalmat is. A gyarmatosítás, az említett ópiumháború és a sztrájkoló munkások közé lövető politikus mind ide tartozik, de a sor napestig és napjainkig folytatható volna. A piac további terjeszkedésének, nemzetközivé válásának egyértelmű következménye a háborúk egy része, ha nem éppen mindegyik, mivelhogy mindenféle fegyveres „balhé” vagy akár háború mindenkor busás haszonnal jár bizonyos üzleti körök számára. Nem véletlenül mondja Kurácsi mama: „Ez a

3 Bartók Béla úgy fogalmazott, hogy „a verseny lovaknak való, nem embereknek”. Joe Eszterhas közli az Ördögi kulcs Hollywoodhoz c. könyvében, 151. o., J LX Kiadó, Budapest, 2007.

háború! Szép kereseti forrás!"⁴ Pedig ő még nem is fegyverrel üzletelt!

2.4 Az önszabályozó piac illúziója

A piac terjeszkedését szinte mindenki a piac belső, magától értetődő tulajdonságának tartja. Polányi ezzel szemben a szomszédsági piacok kapcsán így ír: „sehol semmi jel nem mutat arra, hogy a saját képükre alakítanak az uralkodó gazdasági rendszert” (1976:95). Máshol pedig, hogy „a piaci séma mint olyan, korlátozott, és nem hajlamos a terjeszkedésre” (1976:89). Vagyis a piac örökös terjeszkedő és a társadalmat is átalakító hajlama csak a helyi-szomszédsági piacok fölszámolása után vált a piac jellemzőjévé. A miértre talán már sejthető a válasz: a kis gömböc telhetetlenségi törvénye áll ezen jelenség mögött is.

Következésképpen a társadalom évszázadok óta küzd azzal, hogy ez a kíméletlen erő örökös változást, hívei szerint „fejlődést”, „haladást” kényszerít a társadalomra, a társadalom pedig csak mérhetetlen szenvedések árán tud alkalmazkodni. Polányi lényeglátóan így ír erről: „A spontán haladásba vetett vakhit hatalmába kerítette az embereket, és a legfelvilágosultabbak a szektások fanatizmusával sürgetették a határtalan és irányítatlan változást. Az emberek életét érő hatások elmondhatatlanul borzalmasak voltak. Azok nélkül a védekező ellenmozgások nélkül, amelyek letompították ennek az önromboló mechanizmusnak a működését, tulajdonképpen megsemmisült volna az emberi társadalom.” (1976:110). Ez küzdelem és kettősség mai is tart. Adott témában vannak, akik sürgetik a változást, és változás sebességét növelni szeretnék, és vannak, akik ezen változás sebességét rombolónak érzik a társadalom alkalmazkodó és tűrőképességének, a változás veszteségeinek szempontjából, ezért fékezni igyekeznek azt. „A spontán haladásba vetett vakhit” képviselői, legtöbbször haszonélvezői gyakran kerékkötőnek, maradinak, demagógnak, populistának stb. állítják be az utóbbiakat. Miközben nyilvánvaló, hogy egy másik adott témában a mindenkori, az egész társadalomért felelős politikai hatalom éppen hogy akár a változás gyorsítását is képviselheti.

Azért, hogy a piac a lehető legzavartalanabban működhessen, megszületik az önszabályozó piac elve, majd a racionális egoista mint emberkép, tudományos nevén a *homo oeconomicus*, amelyet helyesebb volna *homo chermatisticus*⁵ neveznünk. Az előbbivel kapcsolatban ismét figyelemre méltó megállapítást tesz Polányi: „a piacok rendkívüli erejű önszabályozó rendszerré való összekapcsolódása nem a piacok valamilyen belső burjánzási tendenciájának az eredménye, hanem igencsak mesterséges élenkítőszerek hatása” (uo.:88). Vagyis Polányi szerint piacon *kívüli* erők is működnek a gazdaságban. Az eddigiek szerint az „élenkítőszert” mi más lenne, mint a kis gömböc falánksága, amely minden, csak nem „mesterséges”. Ill. annyiban mesterséges, amennyiben a kamat emberi találmány, mivelhogy a kamat pusztán léte a baj forrása. S még pontosabb, ha a kamat mögött álló ember pénzhez viszonyuló *akarátát*, sok kicsi és nem kicsi akarat, milliányi egoisztikus erő *érdekszövetségeinek* láthatatlan hálózatát látjuk. Ez a hálózat végül Föld méretű piacot kíván, amelyet napjainkban globalizáció néven emlegetünk.

Barabási mint a hálózatok kutatója és tudósa kénytelen megállapítani, hogy „az üzleti világ hálózatának pontjai az új kapcsolatok iránti éhségük csillapítása érdekében megtanulják lenyelni a kisebb pontokat; ez egy olyan új jelenség, amely más hálózatokban ismeretlen. (kiemelés általam: LP) A globalizáció rákényszeríti a csúcspontokat arra, hogy egyre nagyobbra nőjenek, és az összeolvadások és felvásárlások a növekvő gazdaság természetes velejárói.”⁶ (Barabási 2003:260) Ezt annyiban egészíteném ki, hogy egyfelől a folyvást növekvő gazdaság éppen hogy nem „természetes”, hanem természetellenes, másfelől a globalizáció a központosító akarat betetőzése csupán. Az „új jelenség” mögött is a kis gömböc telhetetlenségi törvénye áll.

Az önszabályozó piac „rendkívüli ereje” először „nem kevesebbet követel, mint a társadalom intézményes szétválasztását gazdasági és politikai szférára” (Polányi 2004:104-105). Másként fogalmazva a gazdaság kiágyazódik a társadalom környezeti és kulturális kontextusából (Zsolnai 2004:46). Ezzel a folyamattal egy időben három olyan elem, amely lényegét tekintve nem áru, áruvá süllyed: a munkaerő, a föld és a pénz. „Az a posztulátum, hogy mindent, amit vesznek és eladnak, eladásra termelnek, ezekre vonatkozóan a leghatározottabban nem igaz”, állítja helyesen Polányi, mert „a munka [...] magával az élettel jár”, és „nem választható el az élet többi részétől”, „a föld a természet másik megnevezése csupán, amelyet nem az ember hozott létre”, végül a pénz csupán jelkép, „amelyet általában egyáltalán nem termelnek, hanem banktevékenységen, vagy az állami pénzügy mechanizmusán keresztül jön létre”⁷.

„Ezek egyikét sem eladásra termelik. A munkaerő, a föld és a pénz áruként való jellemzése teljességgel

4 Idézet Bertolt Brecht Kurázi mama és gyermekei c. drámájából

5 Lásd: I. rész, 6. lábjegyzet

6 Pontok alatt a vállalatokat, a csúcspontok alatt az óriásvállalatokat, a vállalatcsoportokat és a multikat érti.

7 Mind az 5 idézet Polányi 1976:106.

fiktív.” – teszi hozzá Polányi (1976:106), majd kifejti, hogy „vitathatatlan, hogy a munkaerő, a föld és a pénzpiacok *valóban lényegesek* egy piactudományhoz. De egyetlen társadalom sem bírná ki a lehető legrövidebb ideig sem e durva fikciórendszer hatásait, ha emberi és természeti szubsztanciája, valamint üzleti szervezete nem lenne védve ennek az ördögi malomnak a pusztításától” (uo.:107).

Vagyis a társadalom védelme, „a védekező ellenmozgások” egyfelől nélkülözhetetlenek, és a fiktív elemekre kell vonatkozniuk, másfelől az eddigiek szerint a védelem gyengesége a pusztulásunkkal egyenlő. Ebben a helyzetben számtalan súlyos kérdés föltehető, pl. hogyan s mivel védekezhetünk ezen ördögi malom ellen, vagy ahogy itt hívjuk, a telhetetlenségi törvénnyel bíró hálózatok pusztításával szemben?

Vegyük sorra a Polányi-féle fiktív rendszer elemeit:

- 1 *A munkaerő*: Az ember mint munkaerő piaci elemmé züllesztése együtt jár olyan fogalmak megszületésével, mint munkaerő-piac, munkaerő-kereslet és munkaerő-kínálat stb. Valahol olvastam olyan hajmeresztő kifejezést is, hogy a „munkaerő ára” – és megjelent a szemem előtt az illető homlokára ragasztott cédula vagy a nyakába akasztott tábla, amint álldogál a piacon. Legyünk őszinték: nem inkább egy ókori rabszolga-kereskedő szájába illenének ilyen szavak? – ez is mutatja, hogy a hálózat ereje még a gondolkodásunk ily mértékű torzítására is képes...

A védekező ellenmozgások megfogalmazása az emberre nézve a legnehezebb, mert a helyes válaszhoz tudnunk kéne, kicsoda is valójában az ember, de mértékadó gondolkodók szerint „az ember rejtély a világban, s lehet, hogy a legnagyobb rejtély” (Bergyajev 1988:190). Vagyis csak iránymutatás lehetséges, az pedig külön tanulmányok sorát igényli.

- 2 *A föld*: Gesell foglalkozik ugyan a földtulajdonjoggal, de sokkal kevésbé fejti ki, mint pénzelméletét, viszont az emlegetett erkölcsi iránytűnk szerint előbb-utóbb ezzel is foglalkoznunk kell, mivel a Föld – és összes kincse – *közös örökségünk*. Nem kevesek kiváltsága, hogy hasznot húzzanak belőle, hanem mindannyiunk életének alapja. Ráadásul ez a közös örökség nem megújítható, semmilyen *emberi tudással és munkával nem állítható elő újra*, pl. kőolajkészlet, kipusztított fajok stb.

Gesell *földre* vonatkozó elképzelésének ismertetése és egy esetleges továbblépés ebbe a tanulmányba terjedelmi okok miatt nem fér bele.

- 3 *A pénz ára a kamat* – tartjuk most helyesnek, de az eddigiek szerint ép a kamattal van a baj. A következő fejezetben egy újabb érvet hozok a kamat ellen.

2.5 *Korrigált potyautas-dilemma*

Külön tanulmányt érdemelne, hogy a történelem során mennyiféle társadalmi védekezésformát próbáltak ki, a jelek szerint eleddig legfölbjebb félsikerrel. Napjainkban a keresgélés két irányzatát tudnám elkülöníteni. A példák természetesen csak jelzészzerűek:

- 1 Joób a globális pénzrendszer időzített bombájáról értekezve megállapítja, hogy „a pénzügyi-gazdasági válság mögött a pénzrendszer válsága áll, ezért csak a pénzrendszer fundamentális átalakítása és fenntartható pályára állítása hozhat valódi, tartós megoldást” (2011:62). Ehhez hasonlóan érvel Gilányi, aki szerint „Kornai (1971) és Stiglitz (2010) után vegyük végre komolyan, hogy: »Új közgazdasági paradigma szükséges«” (2014:151)⁸. Andor Polányira hivatkozva még általánosabban fogalmaz: „a feladat a gazdaság visszaintegrálása (»visszaágyazódása«) a társadalomba, mégpedig decentralizáció útján, a reciprocitásra épülő kapcsolatok megerősítésével” (1997:198).

Mindhárom szerző jó irányba mutat, csak épp adósok maradnak a válasszal, hogy miféle *konkrétabb „helyes szabályok”*-kal érhető el az általuk kitűzött cél. Megjegyzés: a reciprocitásra épülő kapcsolatokat nem megerősítenünk kell, hanem a *nem* reciprocitásra épülő kapcsolatokat gyökerestül száműznünk kell a piacról. Ennek mikéntje is benne lesz a IV. részben.

- 2 Néhányan valamiféle erkölcsi, etikai szempontok fölerősítésében, emberközpontú közgazdaságtanban (Amartya Sen), erkölcsi beavatkozásban (Hans Christoph Binswanger), az erényes emberhez való visszatérésben (Baritz Laura) látják a megoldást. A gazdaságetika a gazdaság működésének etikai szempontú leírása, amely elvezet a vállalatok társadalomért vagy a természeti környezetért viselt felelősségéig stb.

⁸ Gilányi hivatkozásai: Kornai J. (1971): *Anti-equilibrium: On economic systems theory and the tasks of research*, Amsterdam and London: North-Holland Publishing Co.; Stiglitz, J. (2010): „Needed New Economic Paradigm”, *Financial Times*, aug.19.)

Vagyis ezek az „eljárások” az *érdekvezérelt* racionális viselkedés alapján működő gazdaságba valami módon *értékvezérelt*, erkölcsön-etikán alapuló viselkedést szeretnének visszajuttatni.

Az utóbbi pontban említett *érdek* és *érték* konfliktusa elvezet a játékelmélethez, annak is az un. potyautas-dilemmájához, amelynek segítségével a matematika formalizált nyelvén tisztán logikai alapon belátható, hogy ha egy gazdasági rendszerben mindenki az egyéni haszonmaximalizálás elvét követi, akkor a rendszer, – külső beavatkozás, vagy Polányi szavaival „védekező ellenmozgások” hiányában – összeomlik⁹. Az egyéni érdek és a közösség hosszabb távú érdeke között éles ellentét áll fenn, következményként az egész közösséget szolgáló spontán kooperációnak a valószínűsége nagyon kicsi. „A Smith által feltételezett »láthatatlan kéz« ugyanis nem végzi el az emberek helyett az egyéni cselekedetek társadalmi koordinációját.”¹⁰ - vonja le a helyes következtetést Joób (2010:70). Piaci versenyhelyzetben csak néhányan képesek arra, hogy önértékeik ellen döntsenek (önkorlátozás), emiatt sohasem fog „csak úgy” általánossá válni az erkölcsösebb cselekedet, miszerint mindenki *nem maximális haszna árán* lehetséges csak zavartalanul működésben tartani a rendszert. Tehát az ilyenfajta, egyéni erkölcsi döntésen alapuló „védekező ellenmozgás” mindig elégtelen lesz.

Másként fogalmazva a jelenlegi pénzügyi rendszerben a közösség hosszabb távú érdekében cselekvők gazdasági hátrányt szenvednek el. A másik oldalról nézve a maximális haszonra törő egyén (vagy érdekcsoport) a többség *kárára* jut előnyhöz, miközben abban a tévhitben él, hogy egyúttal a közjót is szolgálja.

A potyautas-dilemma elemzése azt mutatja, hogy az egyéni haszonmaximalizálás elve még az utilitarizmus alapelvét is sérti, mert a utilitarizmus nem más, mint „az a morálisan helyes cselekvés és politika, mely a legnagyobb boldogságot eredményezi a társadalom tagjai számára” (Bujalos 2007:637)

Ezért Joób nagyon is helyesen kijelenti, hogy „az antropocentrikus, ökológiailag fenntartható és szociálisan igazságos gazdasági rendszer kialakításához szükséges erkölcsi szempontoknak tehát csak a jog segítségével lehet érvényt szerezni” (2010:79-80). Ezen cél érdekében a klasszikus potyautas-dilemma kifizető mátrixát korrekcióval látja el, mert csakis így lehet „kialakítani azt a szituációt, amelyben a szereplők erkölcsi meggyőződés nélkül is az erkölcsileg kívánatos eredményt produkálják” (uo.:80).

Az egész rendszer csődjét elkerülendő a korrekció lényege, hogy az un. potyautas-magatartást, vagyis a maximális haszonra játszó egyént, mint nem kellően erkölcsösen viselkedő szereplőt büntetjük, ugyanakkor a kooperatív, morálisan helyes magatartást pedig jutalmazzuk.

Ezzel a szép elméleti alapvetéssel véget is ér Joób tanulmánya.

A mi szempontunkból minden ilyen elméletnek valódi értéke csak akkor lesz, ha alkalmazható is a gyakorlatban.

A büntetést és a jutalmazást egyazon lépésben elérni lehetetlennek tűnik, ezért marad a külön eljárás. A büntetésre nézve szeretném látni azt a politikai erőt, amely az egyéni nyereségmaximalizálás erkölcsi alapú korlátozásával, *adott szintre* való visszaszorításával eléri a jogalkotáshoz szükséges többséget, miközben napjainkra éppen a nyereségmaximalizálás, a haszonelv lett a norma. Arról nem is beszélve, hogy ki és milyen alapon határozza meg az „adott szintet”, miszerint valaki efölött sérti, ezalatt betartja pl. azt az etikai szabályt, hogy „az a cselekedet a legjobb, mely a legnagyobb boldogságot hozza létre a legnagyobb szám részére” (Hutcheson 1977:363-364). Röviden és tömören: ez az irány ingovány. Tudományosan fogalmazva: nincs egzakt megoldás.

Létezik viszont egy olyan megoldás, amelyik a személyre szabott erkölcsi büntetés helyett oly mértékben mégis visszakényszeríti a szabályszegőt, hogy a haszonra törekvés, az egyéni gyarapodás lehetősége megmarad, de a nyereségmaximalizálás nem jár törvényszerűen a rendszer összeomlásával¹¹. Az egész eddigiekből következik, hogy ennek a megoldásnak a kamatra kell vonatkoznia, egységesen mindenkire, hajszálnyit sem hagyva az egyéni erkölcsi döntéseknek. Silvio Gesell javaslata pontosan erről szól. A III. és IV. részben az ő elméletét járom körbe.

Az „erkölcsileg kívánatos” cselekvés jutalmazása, ill. annak gyakorlati megvalósításának problémaköre meghaladja ezen tanulmány kereteit. Egy ötletem mégis idehoznám: egy speciális, ma még speciálisnak számító adórendszerrel megközelíthetőnek tartom, hogy a közösség, a társadalom szempontjából hasznos, együttműködő cselekedetek gazdaságilag is minimum ne járjanak veszteséggel. Az adó 1 %-ának felajánlásához hasonlóan nem csak a „címzett” kapna többletpénzt, hanem a felajánló is pl. súlyozottan

9 Ezen tudásunk birtokában nagyon is érdemes újraolvasni a *Középkori tanulság* c. (I. rész 3.1-es) fejezet elejét: az érett középkorban micsoda bölcsességgel, „külső beavatkozások” sorozatával tartották fenn a szükséglet fedezésére szolgáló gazdaságot. Aztán a kis gömböc ezen a téren is meg(t)ette a magát!...

10 Smith-et vélhetőleg az ipari forradalom növekvő „tortája” vezette félre: hiába jut egy kicsivel nagyobb szelet sokaknak, egy nagyobb torta igazságtalan felosztása is igazságtalan felosztás.

11 Az más kérdés, hogy ezen megoldás bevezetésével pl. az ökokatasztrófa közelsége miatt könnyen lehet, hogy elkéstünk.

visszatérítést kapna. Nyilvánvaló, hogy aki több adót fizet, többet is kapna vissza, egyúttal rögvest kiderülne, hogy mit is „akar a társadalom”. Képzeljünk el olyan politikai harcot, ahol a pártok a felajánlás százalékanak emelésén (2, 3, sok %) és az oktatásra, egészségügyre, sportra, művészetekre, közbiztonságra, környezetszennyezésre, tudományra stb.-re vonatkozó súlyarányokon vitatkoznának.

3 Összefoglalás-féle

A gazdasági hálózatok először az észre hivatkozva, *valójában merő egoista indítékból* számúzik az igazságot és az erkölcsöt, aztán lezüllesztik az embert egy „állati kultúra” szintjére, mert a társadalmat a piac függelékévé teszik, majd öntörvényük szerint annak pusztulását okozzák, hisz önmagukat, létezésünk alapját is föleméztik. A végkifejlet szempontjából az ökológiai katasztrófa valójában mellékes, mert a földi élet ennél nagyobb csapást is kihevert már, csupán néhány százezer vagy millió évet kell „várjunk” az ember nélküli bioszféra gyógyulására. Hiszen teljességgel egyértelmű, hogy a táplálékláncok összeomlását az ember nem éli, nem élheti túl.

Az I. rész címében fölvettem egy kérdést, miszerint a pénz áldás-e vagy inkább átok? A kérdés pontatlan, a főntiek értelmében mégis van helyes válasz: a pénz mint *csereeszköz* áldás, „csupán” a kamat az átok!

Megszegtük az ősi kamattilalmat és most szembe kell néznünk a következményekkel. Ez a mai pénzügyi, gazdasági realitás. A teljes jövőtlenség. Amíg az arctalan és személytelen pénz hatalmát, diktátumát, kényszerítő erejét nem tudjuk levetni magunkról, így is marad. Ezért mondom szükséges, de elégtelen szélmalomharcnak a szegénység elleni küzdelmet, a környezetvédelmet stb. A ránk leselkedő illetén veszély láttán a politikai harcok, pártküzdelmek szármalmas iszapbirkózások, az amerikai elnökválasztás bohózat, a TTIP és CETA elleni és melletti érvek is nyomorultak stb. Nem a lényegről szólnak. Pontosabban: amíg a Mammonistenség közmegegyezésnek, sőt köztiszteletnek örvendő uralkodik, csinálhat bárki bármit, mondhat bárki bármit, előbb-utóbb mindenképp az ő akarata érvényesül, miközben esélyegyenlőségről és demokráciáról szól a dal. „A pénz pórázon vezeti a pénztulajdonost, mint egy kutyát” - írja zseniális szerzőnk (Gesell 2004:272). Közérthetőbben kifejezve, a "világ urának", vagyis nekünk, kisbefektetőknek és nagybefektetőknek egyaránt csakis a profit számít. Mert a pénzt és a mögötte álló embert nem érdekli a népek, társadalmak változatossága, múltja, jövője és egyáltalán semmilyen emberi tényező, ami nem a profitot élteti. Vagyis amíg „reálértéken” több pénzt kapok vissza, mint amennyit befektettem, minden rendben – ez a ma közfelfogás! Messze nem véletlenül beszél Bogár László „elkufárosodott” életszemléletről. Az emberi tömegek ösztönkésztetései egyre gátlástalanabb kiszolgálása is csupán a profitot szolgálja. A következmények már most is tragikusak, és még inkább azok lesznek, miközben kormányzati, intézményi és magánemberi szinten is szinte minden erő ezen beteg rendszer *stabilitásának* a fönntartásért küzd.

Tipikus csapdahelyzet.

A mai pénzrendszernek mindannyian játékosai, egyben elszenvedői vagyunk. Legföljebb a kispénzű ember kissé, a nagypénzű ember pedig nagymértékben működteti azt a hálózatot, amelynek előnyét mindenki élvezni szeretné, a hátrányaival, az egyre súlyosabb következményeivel pedig nem akarunk szembenézni.

Ezen csapdahelyzet föloldásának egyetlen lehetőségét Silvio Gesell javaslatában látom.

Van-e visszaút, hogy ismét „helyes szabályok uralkodjanak”? – kérdeztem az I. rész végén. Az eddigiek a kamatnak az emberre és társadalmára és az ökoszisztémára gyakorolt hatásáról szóltak, ezért a kérdésre csakis akkor tudunk helyesen válaszolni, ha megvizsgáljuk a kamatot a piac működése szempontjából. Erről fog szólni tanulmányom III. része.

4 Hivatkozások

Andor László [1997]: „Visszaágyazódás ellenmozgással – a 6. Polányi Konferencia” *Eszmélet*, 9(33; 1997. tavasz): 196-200

Barabási Albert-László [2003]: *Behálózva – A hálózatok új tudománya*, Magyar Könyvklub, Bp.

Bergyajev, Nyikolaj [1988]: „A személy”. In: *Az orosz vallásbölcselet virágkora II.*, Vigilia, Bp.

Binswanger, Hans Christoph [1999]: „Közgazdászok hitközössége” 2000 (Irodalmi és társadalmi havilap) 11(10): 53-59.

Bujalos István [2007]: „Az angol utilitarizmus a 19. században” *Magyar Tudomány* 167(5): 636-641.

Gesell, Silvio [2004]: *A természetes gazdasági rend*, Kétezerregy, Piliscsaba

Gilányi Zsolt [2014]: „A Chicago-terv megbuktatása: a közgazdaság-tudomány újabb 100 éves béklyója?” *E-comon – Online tudományos folyóirat*, III(2), https://bismarck.nyne.hu/2014_2_gilanyi_zsolt.html

- [&L=4&id=26766](#) (utolsó megtekintés: 2022. 02. 11.)
- Hutcheson, Francis [1977]: „Vizsgálódás az erkölcsi jóról és rosszról” In: Márkus György (szerk) *Brit moralisták a XVIII. sz.-ban*. Gondolat, Bp. (323-389)
- Joób Márk [2011]: „Hogyan hatástalanítható a globális pénzrendszer időzített bombája?” *Gazdaság & Társadalom*, 3(1; 2011. márc.): 59-73.
- Joób Márk [2010]: „A gazdaság és a társadalom közötti viszony etikai alapon történő meghatározásának szükségessége” *Gazdaság & Társadalom*, 2(1; 2010. máj.): 64-81.
- Lietaer, Bernard – Belgin, Stephen [2017]: *Új pénz egy új világnak*, Bankráció Kft, Bp.
- Molnár Tamás [1992]: *A hatalom két arca: politikum és szentség*, Európa, Bp.
- Migray József [1932]: *A marxizmus csődje*, Stephaneum Nyomda, Bp.
- Polányi Károly [1976]: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*, Gondolat, Bp.
- Polányi Károly [2004]: *A nagy átalakulás: korunk gazdasági és politikai gyökerei*, 2. átdolg. kiad., Napvilág, Bp.
- Sebestyén Jenő [1911]: *Kálvin és a kapitalizmus*. Kálvineum Rt., Marosvásárhely
- Weber, Max [1979]: *Gazdaságtörténet*. KJK, Bp.
- Weber, Max [1992]: *Gazdaság és társadalom, A megértő szociológia alapvonalai, 2/1., A gazdasági, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái*, KJK, Bp.
- Zsolnai László [2004]: „A gazdasági etika paradoxona” *Vezetéstudomány*, 35(6): 45-49.